

Л. Б. Мостова, А. Л. Порожнюк

“ПОВЧАННЯ” ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА: ЖАНРОВИЙ СИНКРЕТИЗМ ТА ЛЕКСИЧНА СТИЛІСТИКА ТЕКСТУ

У статті розглядаються жанрові особливості твору, переплетіння жанрових різновидів. З'ясовується стилістична роль різних груп лексики та окремих лексем у мові тексту.

Ключові слова: жанр, синкретизм, лексична стилістика.

The article discusses non-traditional role of genre organization in the monument of Old Russian literature. Stylistic role of different groups of vocabulary and its conformity to the genre and subject matter are being investigated.

Key words: genre, syncretism, lexical style.

“Повчання” Володимира Мономаха — дорогоцінна пам’ятка літератури Середньовіччя, що стоїть на межі монументалізму та орнаменталізму і входить до складу Лаврентіївського літопису під 1096 роком. Вперше цей твір був опублікований поціновувачем старовини Олексієм Мусінім-Пушкінім у 1793 році. Пам’ятка є твором дидактично-педагогічного змісту, поєднанням філософсько-літературної та державної думки.

Син великого князя Всеволода Ярославовича і дочки візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, державний і політичний діяч залишив ряд творів, що стали зразками художньої словесності та багатющим джерелом педагогіки та філософії. Щодо часу написання “Повчання” однотайної думки не існує. М. Карамзін говорить про 1117 р., обґрунтовуючи свою думку згадкою про похід Ярослава Володимир-Волинського. Історично похід був не раніше вказаної дати. С. П. Шивєрьов погоджується із Карамзінім. Академік М. Погодін спростовує цю гіпотезу. Він вважає, що “Повчання” задумане Володимиром Мономахом по дорозі до Ростова, а написане одразу після прибуття в місто. За історичними подіями це могло статися між

1093 і 1113 роками [7, 101]. Багатоаспектною є праця І. Будовніца, присвячена дослідженню пам'ятки. Вчений розглядає ряд проблемних питань твору: ідею, орієнтацію на певну аудиторію, оригінальність пам'ятки, час та місце написання. Щодо року написання твору дослідник говорить так: “Поучення” було написане під Мінськом у великий піст 1117 р., під час походу мінського князя Гліба. Крім того, згадуючи про похід в Чехію, Мономах повідомляє, що в цей час у нього “народився старший син новгородський” (3, 64).

За словами П. Білоуса, “Повчання” (“заповіт дітям”, “політичний заповіт”, “передвиборна програма”, “автобіографічна повість”, “духівниця”) з літературного огляду цілком відповідає жанровому канону. Текстуальний аналіз твору свідчить про те, що в його основу покладено Книгу Псалмів, Нагірну проповідь Ісуса Христа, “Слово святого Василя, якою людині належить бути”, літописні записи від 1072 та 1113 рр. (особливо дані про роки князювання Володимира у Чернігові), автобіографічні спогади [1, 107].

Ще О. Мусін-Пушкін відзначав, що “Повчання” містить самостійний, не пов'язаний з іншими частинами лист до Олега Святославича. Дослідник І. М. Івакін нараховував наступні частини твору: власне поучення, лист до Олега Святославича, молитву, гадальні виписки з Псалтиря, звернення до Богородиці [5, 36]. В. М. Істрін ділить “Поучення” на чотири частини: поучення, невеликі виписки релігійного змісту, лист до Олега Святославича, особлива молитва [6, 166]. Приблизно такої ж схеми дотримуються й інші дослідники, які сходяться на думці, що авторський задум об'єднує частини “Поучення” в єдине ціле, перетворюючи “ділові папери” на літературний твір, в якому вражає синтез форми і змісту. Особливістю твору є жанровий синкретизм. “Повчання” з'явилося в “Повісті минулих літ” як літописна стаття, а під час самостійного існування набуло ознак як послання (різновиду епістолярного жанру), так і власне повчання (твору ораторського жанру). Фрагментарно представлені жанри афористичної літератури. Пам'ятка сповнена переживань, роздумів, що часто передаються метафорами, порівняннями та іншими поетичними засобами, які зумовлюють глибину естетичного сприйняття.

“Сидячи на саях” (готуючись в інший світ), Володимир Мономах пише заповіт нащадкам: “Хай діти мої, чи інший хто, слухаючи сю грамотицю, не посміються, а кому із дітей моїх вона буде любя — хай

прийме її в серце своє і, не лінуючись, почне, як і я, трудитися” [4, 34]. Вже у вступній частині спостерігається лірична манера автора із залученням традиційних для сповідання форм самоприниження: *я, недостойний; мене грішного; на саях сидячи, небилиць наговорив*. На думку Володимира Мономаха, початком усіх добрих справ є подання щедрої милостині, а також підкріплення будь-яких роздумів посиленнями на Псалтир, що дозволяє людині самовиразитись: “Пощо сумуєш, душе? Пощо бентежиш мене?”. Саме розгортання сторінок Псалтиря на цих словах дозволило князю розкласти їх у ряд і написати: “Якщо вам останні не любі, то беріть передніх”. Мономах розгортає Псалтир не для того, щоб ворожити, — він прагне знайти пояснення для своїх почуттів: “Помилуй мене, Боже, бо зневажив мене чоловік, щодень борючись, гнітить мене”. Підтвердження правильності свого вчинку Мономах знаходить у словах старозавітного пророка: “Захочай мене від сонмища лукавих і від зборища творящих неправди”.

Душевний неспокій втамовано, але своє рішення Мономах виносить не із слів Псалтиря, а приймає його самостійно, прислухаючись до свого сумління. Псалтир лише висловлює почуття, але не керує вчинками князя.

Наскрізним стає мотив богослужіння, богопреклоніння, бо тільки Господь спрямовує людські стопи у світі: “Господь стопи чоловіка направляє. І навіть коли впаде — не розіб'ється, бо Господь підтримує руку його. Молодим був і постарів, а не бачив залишеним праведника, ні дітей його, що хліба просили. Щодень подає милостиню і в борг дає праведний, і нащадки його благословенні будуть” [4, 36]. Але водночас автор прагне розбудити в людині людину (“людино-бога”).

Порушуючи проблеми земної моралі, автор звертається до цитації повчань святого Василя, що оздоблюють сказане загальнолюдськими настановами: “Їжа і питво має бути без шуму великого, при старших мовчати, премудрих слухати, старшим коритися, з рівними і меншими в любові бути, — розмовляти без лукавства, а розуміти багато; не лютитися словом, не хулити мовою, не багато сміятися, соромитися старших, з жінками безпутними не розмовляти, очі долу пускати, а душу д'гори, уникаючи їх. Не ухилитися наставляти падких до влади, ні в що ставити, що від усіх честь” тощо [4, 38].

У “Повчанні” спостерігається і переказ заповідей з Нагорної проповіді: “Навчися, праведний чоловіче, чинити благочестиво, навчи-

ся, за євангельським словом, “очима управлять, язик стримувать, ум упокорювать, тіло поневолювать, гнів погублять, помислі чисті мати, спонукаючись на добрі діла ради Господа; обкрадений — не мсти, зненавиджений — люби, гнаний — терпи, підданий хулі — моли, умертви гріх”. Заступайтеся за зобиженого, давайте розраду сироті, оправдайте вдовицю. Приходьте, щоб об’єднатися, — говорить Господь. — Якщо гріхи ваші будуть як багрянниця, обілю я їх, як сніг” [4, 38–39]. Володимир Мономах розмірковує як батько і політичний діяч, прагне розворушити душу і сумління читача, привернути його увагу до нагальних проблем: добра і зла, життя і смерті, честі і ганьби, краси і потворності тощо. Автор переконаний, що дотриманням трьох праведних справ можна перемогти зло — покаєнням, словом і милостинею — і заслужити милість Божу.

Для підтвердження сказаного Володимир Мономах використовує автобіографічні спогади, що виховують на основі життєвих фактів. Звернімося до тих частин “Повчання”, що містять особливо яскраве психологічне забарвлення, — до розмови Володимира Мономаха з послами від братів: “зустріли були мене на Волзі послы від братів моїх і сказали “Приєднуйся до нас і виженемо Ростиславичів, і волость їхню відберемо. Якщо ж не підеш з нами, то ми собі будемо, а ти собі”. І я сказав: “Хоч ви й гніваєтесь, але не можу я ні з вами піти, ні клятву порушити” [4, 35].

Завершується “Повчання” зверненнями до Христа, Богородиці та Андрія Критського: “Андрію чесний, отче пре блаженний, пастуше Критський! Не лишай молитися за нас, шануючих тебе, хай позбудемося всі, шаную ці пам’ять твою вірно, гніву, і печалі, і тління, і гріха, і бід” [4, 59].

У пам’ятці наявний цілий комплекс заходів виховання: від сімейного до державного і від релігійно-філософського до практично-буттєвого. Отже, у творі спостерігається переплетіння різноманітних жанрових різновидів, що в подальшому розвинулися у самостійні жанрові форми.

Історико-літературне вивчення твору Володимира Мономаха органічно пов’язане з лінгвістичним дослідженням тексту. Словник мови “Повчання” репрезентує лексику, джерела якої сягають індоєвропейської прамови та праслов’янської мовної спільності. Лексичне наповнення тексту переконливо свідчить про те, що твір “на-

писаний давньоруською, а не церковнослов’янською мовою” [10, 16]. Про останню можна говорити переважно щодо тих фрагментів тексту, де наводяться цитати з Псалтиря, молитви до Богородиці й т. ін. Лексика “Повчання” постає як семантично розгалужена й різно-рідна за стилістичним спрямуванням система, що увібрала елементи праслов’янської мовної спадщини, запозичення і, звичайно, південноруські слова. У її складі можна виділити семантичні (тематичні) групи слів, які у структурі тексту комплексно відтворюють самобутній характер устрою давньоруської доби. Серед таких груп виокремлюються ті, що включають так звану “характеризуючу” лексику на позначення людини за певними її ознаками, а саме за відношенням до: церковно-релігійної сфери або до вірування — *єпископъ, попъ, игумень, хрестиянинъ, грѣшникъ, праведникъ, поганинъ*; титулу — *воевода*; роду занять, діяльності — *сторожи, вои, конюхи, ловчи, биричи, мытарь, солъ, посадникъ, тивунъ, отрокъ, челядникъ, разбойникъ, блудница*; соціального стану — *князь, смердъ, паробокъ, кметъ, мижъ*; народності, племені, території — *ляхы, половци, чигѣвичи, семечи, черниговци*; родинних стосунків — *человѣкъ, отецъ, жена, чадо, дѣти, вдовица, сирота, сноха, братъ, дщерь, сынъ, дѣдъ*.

Розширює склад цієї групи низка субстантивованих номінацій, які називають людей за їх внутрішньою суттю, вдачею, соціальним становищем тощо. Наприклад: *ликавый, кроткий, грѣшний, ибогый, праведный, кленивый, благословящий, старый, милостивый, премудрый, падиший, несмысленый*.

Лексика наведених груп у давньоруській мові належала до розряду загальноновживаної. Наявність її у творі Володимира Мономаха дає чітке уявлення про суспільний лад, родинні зв’язки, господарчу та іншу діяльність наших далеких предків. Отже, слова, що спершу виконували лише номінативну функцію, з плином часу набули виразного стилістичного забарвлення, ставши засобом мовного відображення конкретної історичної епохи.

озгалужену системну організацію виявив і ономастикон “Повчання”. У його складі чималу групу сформували антропоніми. Якщо зважити на те, що в антропонімії будь-якого народу існує “високий”, “знижений” та “низький” шар імен [2, 106–107], то серед слов’янських антропонімів виявилися лише ті, що мають “княжий” характер, як-от: *Володимир, Всеслав, Ізяслав, Ярослав, Святополк, Свя-*

тослав, Ростислав, Ярополк, Ростиславичі, Мономах, а також Ставко Гордятич, Василь, Василій, Борис, Гліб, Олег, Давид, Горгій. Така кількість антропонімів у мові твору є цілком мотивованою. Оскільки основну частину “Повчання” складають описи численних бойових походів, то автор твору вважав за потрібне назвати поіменно давньоруських князів, які очолювали військо. Більшість із цих імен є неканонічними і мають прозору внутрішню форму. Саме таким іменам, близьким і зрозумілим, слов’яни і надавали перевагу в XI–XII ст. Водночас у творі Мономаха названо імена й тих, з ким вели битви русичі, а це переважно половецькі князі: Асадук, Саук, Белкатгін, Ходот, Багубарс, Асінь, Сакзь, Боняк, Варин, Тугоркан, Аена, Шарукан, Коксус, Азгулуй, Аклан, Бурчевич. Всі антропоніми “Повчання” є тим важливим мовно-стилістичним засобом, з допомогою якого автор у художній формі відтворює історичну достовірність описуваних ним подій.

Порівняно велику групу лексики складають і топоніми, які щільно насичують текст “Повчання”. Серед них у кількісному відношенні переважають назви населених пунктів (ойконіми). Деякі з цих назв неодноразово повторюються в тексті. Численність топонімів дає уявлення про обшир та кількість бойових походів, що їх успішно здійснювали руські князі. Отже, групу ойконімів та оронімів склали такі назви: Берестя, Володимир, Переяслав, Сутейськ, Глогів, Туров, Курськ, Новгород, Смоленськ, Полтеськ, Одреск, Обров, Чернігів, Лукомль, Кснятин, Логожськ, Дрюцьк, Стародуб, Новий Город, Микулин, Броди, Горошен, Мінськ, Прилуки, В’ятичі, Торчеськ, Святославль, Горгів, Красна, Халіп, Римів, Голтав, Воронячі, Ростов, Ярославець, Ромни, Київ, Муром, Уруба, Воїня, Вир, Ляхи, Біла Вежа, Руська земля, Половецька земля, Чешський ліс.

Назви багатьох поселень, про які йдеться у “Повчанні”, збереглися й понині. Такими ж довговічними виявилися і гідроніми, що наводяться у творі. Назви річок, озер та інших водоймищ вважаються набагато давнішими за назви міст, оскільки саме поблизу води первісно облаштовувались люди, розбудовуючи згодом і свої поселення. Отже, гідроніми “Повчання” є назвами таких річок: Буг, Волга, Десна, Дон, Рось, Сальниця, Стугна, Сула, Суній, Хорол. Гідроніми, як і топоніми, згадувані у “Повчанні”, мають багатовікову історію. Зберігши зв’язок із живою мовою давніх слов’ян, вони майже незмінними дійшли до

наших часів. Для автора “Повчання” ці назви були не лише позначенням відповідних об’єктів, а й засобом, який дозволяв переконливо відтворювати реальні події, що змінювались у просторі та часі.

Вагоме стилістичне значення мають і деякі інші власні назви, які утворюють групу теонімів. Наявність їх у творі Мономаха свідчить про утвердження християнства у Київській Русі, а також про ті суспільні моральні цінності, які ґрунтувалися на релігійному віровченні. Теоніми, що фіксуються у тексті “Повчання”, сформували групу, до якої увійшли такі назви: Бог, Господь, Владика, Світодавець, Страшний суддя, Отець, Отець небесний, Син, Святий Дух, Христос, Ісус Христос, Спас, Богородиця, Діва, Діва пречиста, Матір пречиста, Владичиця, Андрій Критський.

Найуживанішими у творі є теоніми Бог і Господь, які згадуються майже 80 разів. Деякі теоніми мають синонімічні відповідники або ж описові форми номінації; наприклад: Богъ, Господь, Владика, Отець, Отець небесний, Світодавець, страшный сидия, наставник, учитель, заступник, чоловіколюбчець.

Релігію давніх слов’ян відображають і назви християнських свят, про які йдеться у “Повчанні”, а саме: Госпожинъ день, день святого Бориса, Великъ день, Рождество.

Розповідаючи про численні битви, в яких перемогу здобувало руське військо, автор повсякчас говорить із вдячністю: *И богъ ны поможетъ*. Ця фраза, що сім разів повторюється в тексті, як і лексичні анафори *пощади, божє; пощади мя, Спасе; велий еси, господи, и чюдна дѣла твоя*, дають уявлення про релігійно-світоглядні погляди Володимира Мономаха. Одне з найчастотніших слів у його оповіді — це слово *душа*, яке фіксується 15 разів. Для грізного та мудрого правителя душа є втіленням живої сутності, до якої він звертається зі словами: *Вскию печалиєши, дише? Вскию смищаси мя? Всклонися, дише моя, и дѣла своя помысли, яже здѣла, пред очи свои принеси, и капля истисти слезъ своих, и повѣжъ явѣ дѣянъ и вся мысли Христи, и очисти ся. Много борещися сердцємъ, и одолѣвши, дише, сердцю моєму*.

Антропоморфізм, який був в основі світосприйняття давніх слов’ян, позначився і на їх мові. У тексті “Повчання” це, зокрема, відображено семантикою лексем і словосполучень, що фігурують як анафори, епіфори, уособлення, в тому числі й метафоричні. Наприклад: *Восияеть весна постная и цвѣтъ покаянья*.

Використання метафор та порівнянь у літописних текстах, на думку мовознавців, не є частотним, хоча природа їх така ж народна, як і в художньому творі [8]. Метафорична символіка у “Повчанні” торкається насамперед релігійних та воєнно-державницьких основ суспільства. Підтвердженням тому є метафорично-метонімічні вирази, що фіксуються в тексті: *язь итѣшюся о бозѣ; станить си пред богомъ; богъ имякчить сердце; Итларєви чады избиша, и вежи ихъ взяхом; то оже ны зло створить.ю то хоцємъ и пожрети и кровь его прольяти вскорѣ.*

Зрідка у текст “Повчання” вкраплюються і порівняння: *облизахитя на нас [половці] акы волци; сядеть [вона] акы горлица на сисѣ древѣ.* Трапляється у творі й розгорнуте порівняння, яке використовується для змалювання трагічних наслідків війни: *Єгда же ибиша дѣтя мое и твоє пред тобою, и бьяше тебѣ, изрѣвше кровь его и тѣло ивянившю, яко цвѣти нови процветшю, яко же агню заколени, и рещи бьяше, стояще над ним, вникниши въ помысли диши своєй: “ивы мнѣ!...”*

У мові давньоруських памяток, а надто “у давній поетичній мові елемент оцінки й експресії наявний навіть у простих означеннях” [9, 19]. Для мови “Повчання” досить показовими є постпозитивні означення, які особливо виразно розставляють емоційно-сміслові акценти: *диша чисты, нескверньни; разимъ человекѣскъ; птицѣ небесныя; свѣтъ красный; грамота итѣшеная; крестъ честный; сынъ крестный; помыслъ чистъ.*

Помітне стилістичне навантаження у мові твору мають і окремі лексичні групи, як-от антоніми та синоніми. Автор нерідко використовує усталені, типові для мовлення антонімічні пари типу *не хочу я лиха, но добра хочу; господь нашъ, владѣя и животомъ и смертью; днесь живи, а итро мертви; прославлять человекѣка по всѣмъ землямъ, любу добрымъ, любу злымъ; старыя чти яко отца, а молодыя яко братью.* В антонімічних протиставленнях, які вживаються у творі, простежується глибока життєва філософія, високі моральні настанови, що адресуються нащадкам. Особливо яскраво та своєрідно ці мотиви реалізуються в авторських, текстуальних антонімічних виразах: *смертни єсмы, днесь живи, а завтра в гробъ; днесь живи, а итро мертви, днесь в славѣ и въ чти, а завтра в гробѣ и бес памяти; [Бог] яко отецъ, чадо свое любя, бья, и пакы привлечить є к собѣ.* Стилістично-функціональний потенціал виявляють у мові твору і синоніми. Синонімічні ряди, які склалися на лексичному фоні тексту, стосуються провідних мотивів

твору, пов'язаних з духовно-релігійною та воєнною сферами життя. Відповідні смислові основи простежуються у таких синонімічних рядах: 1) *хвалити — славити* (*хвалю бога и прославляю милость его*); 2) *блюсти — щадити* (*не блюда живота своего, ни щадя головы своея*); 3) *смириться — миръ створити* (*с Давыдомъ смирившеся; створихом миръ съ Аепю*); 4) *щадѣти — миловати — спасати — схоронити* (*пощади, божє, помилий мя, спаси мяпогыбшаго; град свой схрани*).

Зазначимо, що крім лексичних засобів, які стилістично увиразнюють текст, у мові “Повчання” використовуються і фразеологічні одиниці. Більшість із них — це стійкі євангельські вислови, які свідчать про вірування та духовні цінності, що панували в тогочасному суспільстві. Наприклад: *страхъ божий имѣйте; крестъ целовати* [давати клятву]; *креста перестипити* [порушити клятву]; *посыпа глави свою* [попелом], *поскрегчеть на нь зобы своими; наичися языки идержанье; како богъ подасть.* Окремі фразеологічні одиниці, що передаються структурою речення, мають суто повчальний характер і використовуються в тій частині твору, де автор розмірковує про морально-етичні норми життя. Ця частина твору написана “високим” стилем відповідно до духу та стилю цитат із релігійних книг, то ж і фразеологічні одиниці, вживані тут автором, мають таку саму тональність. *Личе єсть праведники малое, паче багатства грѣшныхъ многа. Лѣность бо всеми мати: єже имѣеть, то забидеть, а его же не имѣеть, а томи ся не ичитъ.*

Спостереження над мовою твору Володимира Мономаха засвідчили високий стилістичний потенціал лексичного складу тексту, а почасти й фразеологічного. Можна стверджувати, що автор “Повчання” майстерно і вільно володів різними стилями висловлювання, вміло та завжди доречно використовував мовні засоби, узгоджуючи їх із жанровими й тематичними особливостями твору.

Список використаних джерел

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI–XVIII ст. — К.: Академія, 424 с.
2. Бондалетов В. Д. Русская ономастика. — М.: Просвещение, 1983. — 224 с.
3. Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси XI–XIV вв. — М.: Изд. АН СССР, 1960. — 488с.

4. Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть. — К.: Аконіт, 2002. — Кн. 2. — С. 32–60.
5. Івакін І. М. Князь Володимир Мономах та його "Поучення". — М.: 1901. — 326 с.
6. Істрін В. М. Нарис історії давньоруської літератури до московського періоду (XI–XVIII ст.). — Петроград, 1922. — 248 с.
7. Погодін М. записки з історії західноєвропейських літератур у середні віки. 1916. — 116 с.
8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К.: Арт ЕК, 2002. — 423 с.
9. Франчук В. Ю. Образна мова Київського літопису // Мовознавство. — 1982. — № 3. — С. 19–27.
10. Якубинский Л. П. "Поучение" Мономаха как памятник древнерусского литературного языка // Учен. зап. Ленинград. у-та. Серия филол. наук, 1949. — Вып. 14. — С. 16–22.